

1. На рубежі XVII – XVIII ст. економічні знання в Україні, як і в багатьох країнах Європи, почали виокремлюватися зі світоглядної системи уявлень, перетворюючись щоразу більше на сферу професійних знань; і вже з кінця XVIII ст. в Україні відбувається процес формування економічної науки як окремої галузі знань.

На шляху цієї еволюції помітними є погляди Василя Н. Каразіна (1773 – 1842) і М.А. Балудянського (1769 – 1847), кожен з яких займався розвитком поглядів на населення, працю і трудову діяльність.

У цей період ліберальний економіст **В.Н. Каразін** пропонував повністю ліквідувати панщину і перейти до грошової ренти, прискорювати розвиток промисловості, зміцнити грошовий обіг і державні фінанси. Наприклад, у концепції «Домоводства» вчений не тільки виступає прихильником трудової теорії, а й дослідником демографічних процесів в Україні, зокрема її Слобідсько-Української губернії. Він першим зробив докладний аналіз регіону в аспекті сіл і містечок, оцінив демографічний і трудовий потенціали у порівнянні з іншими губерніями Російської імперії та країнами Західної Європи (1708 – 1717).

Передусім Каразін відстоював сільськогосподарську діяльність. Особливо був прихильником освіти, адже без неї, як він зазначав, усі зусилля виявляться марними. Вчений розглядав енциклопедичні зацікавлення просвітництвом, технічним удосконаленням, вільною працею у контексті її ефективної господарської діяльності, перспективної організації зайнятості.

Якщо В.Н. Каразін виражав перехідну епоху від загально-світоглядних до економічних поглядів на населення, працю та її мотивацію, то **М.А. Балудянський** – епоху економічної науки. Розглядаючи економічні теорії посередників, він став на позицію Адама Сміта з його трактуванням місця й ролі людської праці у створенні національного багатства. «Народне багатство, – стверджував Балудянський, – полягає у нагромадженні продукту валової праці. Взагалі на всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має більшу вартість».

Таким чином, він надавав великого значення продуктивній праці, під якою розумів працю у матеріальному виробництві, був прихильником вільної праці, а тому розробив проект звільнення селян Російської Імперії від кріпацтва.

Погляд на працю в інтерпретації класичного напрямку політичної економії довго тривав в Україні, економісти якої – Т.Ф. Степанов, В.І. Вернадський – надавали великого значення моральним цінностям, національним, культурним українським традиціям .

У першій половині ХІХ ст. професор Харківського університету **Тихон Степанов** (1795–1847) видав перший курс в нашій країні політичної економії «Записки про політичну економію» (1844 р.), в яких виступав прихильником вчення Адама Сміта, різко критикував погляди Т. Мальтуса, був прихильником вільної торгівлі, засуджував протекціонізм, розглядав такі кардинальні питання, як суть і джерела багатства, природа й праця, цінність, суспільний поділ праці, машини, капітал і його нагромадження, заробітна плата, прибуток і рента, національний доход, кредит, процент тощо. Отже, він торкнувся майже всіх основних проблем політичної економії і заклав підвалини фундаментальної економічної освіти в Харківському університеті, де згодом одержав освіту «найвідоміший слов'янський економіст» (за Й. Шумпетером) М.І. Туган-Барановський .

Розвитку економічної науки сприяв професор Київського університету **Іван Васильович Вернадський** (1821–1884). Він був прихильником невтручання держави у приватну ініціативу, вільну конкуренцію, намагався довести, що протекціонізм суперечить «природним» економічним законам. Свої економічні погляди І. Вернадський найповніше викладав у журналі «Економічний показчик», який був на той час унікальним виданням.

14.2. Наукові новаторства кінця ХІХ – початку ХХ ст.: теорії С.А. Подолинського, М.П. Яснопольського, М.І. Туган-Барановського, Є.Є. Слуцького.

Видатним науковцем, політекономом та господарським діячем ХІХ ст. був **Микола Христофорович Бунге** (1823–1895). Вихованець, а згодом професор і ректор (1859–1862, 1871–1875, 1878–1880) Київського університету. Теоретичні погляди М.Х. Бунге дещо еkleктичні, в більшій мірі маржиналістські.

Головна сфера наукового інтересу – грошовий обіг, фінанси, кредит, банківська справа. Основні праці: «Теорія кредиту» (1852), «Основи політичної економії» (1870), «Банківські закони і банківська політика» (1874), «Про відновлення металевого обігу в Росії» (1877), «Державні рахунки та фінансова звітність в Англії» (1890). В останній своїй праці «Нариси політико-економічної літератури» (1895) він виступив з критикою К. Маркса та ідей соціалізму.

Напевне, більш плідною ніж наукова, була державницька діяльність М.Х. Бунге. У 1881–1886 рр. він посідав місце міністра фінансів, а з 1887-1895 рр. був головою Комітету міністрів. В інтересах розвитку національної економіки протягом цього часу (1881–1886) він проводив протекціоністську політику. Зокрема, посилив державне залізничне будівництво, викупував приватні залізниці для поліпшення їх використання. Бунге був фундатором Дворянського і Селянського поземельного банків. Рятував від банкрутства великі підприємства та банки. Для поліпшення становища робітників та селянства заснував фабричну інспекцію та відмінив подушну подать. Провадив заходи по впорядкуванню бюджету та поліпшенню грошового обігу в Російській імперії. Сучасні історики народного господарства говорять, що усі відомі економічні реформи С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна підготовлені плідною діяльністю М.Х. Бунге.

Володимир Навроцький (1847–1882), який походить з Тереховлянщини, після закінчення Львівського університету до кінця життя працював в м. Жешові на посаді державного службовця. Був талановитим публіцистом, етнографом, але насамперед він був чи не найкращим дослідником економіки Галичини. Сфери дослідницьких інтересів: причини зубожіння галицького селянства в пореформенний (після 1848 р.) період, причини та напрямки трудової міграції галичан. Активно виступав проти пропінації (монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), вказуючи на погіршення становища селянства. Зокрема, в статті «П'янство і пропінація в Галичині» він визначив, що кожен крейцер, одержаний паном від продажу горілки «обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин». У статті «Подвійна крейдка» В. Навроцький

викрив грабіжницький характер податкової системи Австро-Угорщини щодо галицького селянства. Влучна, образна мова та назви економічних статей свідчать про літературну обдарованість В.Навроцького, даремне ж його вірші входять в антологію поезії, складену І.Франком.

Концепції трактування праці населення, її прийнятності, ідеї трудової вартості були відображені в творах відомого політичного діяча і науковця *Сергія Подолинського* (1850–1891), який різко критикував кріпосницький характер реформи 1861 р., виступав проти поміщицького землеволодіння. С. Подолинський вважав себе прихильником соціальних теорій. Розробив власну концепцію енергетичної економіки, в якій центральне місце відведено людській праці – дослідження «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», в якій доводив свою теорію розподілу енергії на земній поверхні і дав наукове обґрунтування вирішальної ролі людської праці в одержанні енергії. Це є найцінніше його відкриття – «закон Подолинського».

Вчений вперше дав нове природничо-наукове визначення праці, зазначивши, що праця дає змогу нагромаджувати енергію ... Найкращим способом найбільшого нагромадження енергії вчений вбачав соціалізм.

Саме С.А. Подолинський чи не вперше у світі спромігся звести воедино астрономічні, фізичні, біологічні та економічні знання. Він довів, що творча діяльність *homo faber* (людини діяльної), спрямована на протидію стихійним, хаотично небезпечним силам природи.

Теорії С.А. Подолинського знайшли втілення у працях бельгійського і американського вченого російського походження Іллі Романовича Пригожина (1917–2003) «Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою», «Час, хаос, квант: до вирішення парадоксу часу», «Від класичного хаосу до квантового», якого відзначено Нобелівською премією у галузі хімії 1977 року «За праці з термодинаміки незворотних процесів, особливо за теорію дисипативних структур». Пригожин запропонував власну інтерпретацію синергетики.

Якщо дослідження «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», так би мовити, має глобальний характер, то в

інших своїх працях «Про бідність», «Парова машина», «Життя й здоров'я людей в Україні» тощо Подолинський з'ясовує різні аспекти розвитку населення, трудових відносин, мотивації праці у поневоленій Україні. Головною ознакою праць Подолинського була об'єктивність зображення українського населення. На підтвердження сказаного можна навести чимало фактів: «...верхньоавстрійці завдяки ліпшому клімату, житлу та їжі не поступаються українцям... Тутешні господарі, я впевнений, дорого би дали, щоб мати таких косарів і молотильників, як наші українські». З особливою симпатією вчений трактував побут і працю українських жінок. «Треба віддати велику похвалу нашим простим українкам, – писав Подолинський, – при браку освіти, при загальній бідності вони все ж усі гарно годують і як можуть доглядають своїх дітей, далеко краще, ніж в інших сторонах, і багатших, і освіченіших. Певно, це один із резонів, чому український народ множитья доволі швидко...». Дослідження С.А. Подолинського щодо працьовитості українців, їх трудових стосунків, гігієни побуту, дає змогу повніше збагнути погляди українських вчених на місце людини у господарському процесі.

Наприкінці ХХ століття проявилось те, що своєю теорією щодо розуміння світу людством С.А. Подолинський «вирвався» вперед майже на сторіччя.

Важливе місце серед представників політичної економії в Україні належить професору Київського університету **Миколі Зіберу** (1844–1888), який дослідив еволюцію трудової теорії вартості від Д. Рікардо до К. Маркса. М. Зібер значну увагу в своїх працях приділив розвитку машинного виробництва, простежив процес виникнення грошей, проаналізував їхні функції, а також дослідив капітал, прибуток, трудову теорію вартості. Він був ученим-економістом, який вніс значний вклад у розробку багатьох суспільно-економічних проблем.

Знаним для свого часу дослідником був **Іван Франко** (1856–1916) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, людина енциклопедичних знань. Він видав ряд економічних праць, зокрема, «Катехізм економічного соціалізму» (1878 р.), «Основи суспільної економії» (1879 р.). Показуючи в своїх творах боротьбу праці з капіталом, Франко

розкрив суперечності між ними.

Економічні погляди І. Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки. Певний вплив на його економічні погляди мав марксизм, який був тоді дуже популярним. Він став першим перекладачем українською мовою окремих глав «Капіталу» К. Маркса і «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса, але не поділяв поглядів Маркса на шляхи переходу до соціалізму та його устрою. У творчій спадщині Франка-економіста вражає обізнаність із світовою економічною думкою різних епох і народів. Його економічні погляди є своєрідним етапом української економічної думки.

Порівняно багато своїх праць І.Я. Франко присвятив розвитку населення, становищу українського населення Галичини, причинам і наслідкам його заморської еміграції, приводом якої, на думку дослідника, передусім треба вважати матеріальну структуру. Еміграція селян із Галичини – «невідлучна товаришки зубожіння, пролетаризації галицького селянства» .

Незважаючи на те, що робітничий клас у часи І.Я. Франка в Україні лише формувався, його проблеми були об'єктом аналізу вченого. Зокрема, у дослідженні «Про працю» він намагався дати відповідь на питання хто є робітником, як виникла наймана праця, що дає нам праця, на кого працюємо, тощо. І.Я. Франко писав: «Робітником можна назвати лише того, хто, не маючи власності, працює за ціну, якої має йому вистачити на покриття коштів для свого утримання».

Наведені висловлювання свідчать, що І.Я. Франко у той час перебував під дією соціальних доктрин і дотримувався трудової теорії. Він зумів доволі повно охарактеризувати відтворення населення, зайнятості, трудові відносини, умови праці не тільки в Галичині, а і в інших провінціях і країнах. Одночасно, матеріалістична доктрина «шлункової» мотивації праці обмежувала науковий інструментарій І.Я. Франка. Він це зрозумів це згодом, відійшовши від перших трактувань праці, зайнятості, більше почав аргументувати її соціально-культурними цінностями, шукаючи підстави у духовності людей, їхній виробничій та громадській поведінці.

Надзвичайно важливого значення він надавав політичній економії, відводячи їй одне з центральних місць у системі загальноосвітніх наук, вважаючи, що вона «безперечно найважливіша з усіх наук».

Найвизначнішим українським економістом, «найкращим слов'янським економістом» був *Михайло Іванович Туган-Барановський* (1865–1919) – теоретик економічної науки, міністр фінансів Центральної Ради Української Народної Республіки, професор Київського університету, академік АН України .

Вчений першим у світі розробив вчення про закономірність циклічності економічної динаміки, що пов'язана з періодичністю промислових криз як чинника, що впливає на зміни у народному житті.

У 1894 р. вийшла у світ його праця «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и самые близкие влияния на народную жизнь»⁶³. Вона викликала гучну дискусію серед широкого кола вчених – спеціалістів не лише економічної науки, а й інших суспільних дисциплін та напрямів.

Опублікована у наступному році його стаття «Значение экономического фактора в истории» зазнала критики таких відомих російських істориків-народників, як М. Михайловський і М. Кареев. І це не випадково, оскільки М.І. Туган-Барановський показав *закономірність не лише виникнення криз, а й їх подолання завдяки активізації інвестиційної й соціальної політики*. Причому він чи не вперше звернув увагу на необхідність саме соціальної, а не політичної спрямованості економічного розвитку шляхом підсилення соціальної політики через гармонізацію диференційованих кіл суспільства. Це було враховано вже в середині ХХ ст. стокгольмською школою наукової думки і відкрило шляхи самозбереження та розвитку капіталізму через його шведську модель, найбільш удадо реалізовану на сьогодні саме у скандинавських країнах, які за рівнем життя в останні роки стійко утримують перші місця

---

⁶³ Злупко С.Н. Занятость населения и ее региональные особенности (Методология, методы, организация) / Автореферат докт. диссерт. – Львов, 1989.

серед найбільш розвинених країн світу⁶⁴.

М.І. Туган-Барановський обрав для аналізу широкий діапазон показників економічного розвитку Великобританії протягом ХІХ століття. Це пов'язано з тим, що ця держава була лідером світової економіки на той час. Причому предметом економічного аналізу Туган-Барановського були не лише виробничі показники, а й показники, що характеризували стан англійського грошового і товарного ринків, а також його вплив на населення Об'єднаного Королівства і перерозподіл доходів та витрат у соціальних прошарках цього населення. Таким чином, видатна праця українського вченого стала першим у світі системним дослідженням циклічних закономірностей соціально-економічного розвитку. У ХХ ст. ця праця Туган-Барановського була перекладена на німецьку, англійську, японську і багато інших мов.

Вчений зробив помітний внесок у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, критику економічних доктрин марксизму. В 1905 р. у праці «Теоретичні основи марксизму» він зробив висновок, що в нових умовах теорія К. Маркса лише «почасті справедлива».

Світове визнання М.І. Туган-Барановський отримав за дослідження з теорії ринку й економічних криз, розробку концепцій економічної кон'юнктури, яку високо оцінили економісти багатьох країн ще за життя вченого. Але найвищим досягненням в його теоретичній спадщині є *номіналістично-кількісна, або кон'юнктурна теорія грошей*, яку він виклав в праці «Паперові гроші і метал» (1917 р.). Туган-Барановський цією теорією на п'ятдесят років випередив кількісну теорію грошей американського професора Мілтона Фрідмена.

Важливе значення для становлення економічної теорії як науки має його підручник «Політична економія. Курс популярний» (1919 р.). У ньому автор по-своєму розкрив багато відомих економічних категорій і понять, як капітал, капіталістичне господарство, обмін і ціни, торгівля, гроші, кредит та банки, кооперація та її види.

Політичну економію вчений вважав однією з найважливіших

---

⁶⁴ Клас Екмунд. Эффективная экономика. Шведская модель. – М., 1991, – 349 с.

наук і дав таке визначення її предмету, яке актуальне і сьогодні: «Питання про причини різниць у багатстві та убогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної бідності серед зростання багатства – розглядає наука, що зветься політичною економією. Політична економія досліджує сучасний господарський лад, в його історичному розвитку».

До речі, якраз за його фундаментальними підручниками із політичної економії до 1917 р. майже вся Росія здобувала економічні знання, які були в них систематизовані разом із філософськими узагальненнями сутності господарської діяльності, що розроблені Туган-Барановським.

М.І. Туган-Барановський звернув увагу на духовні джерела праці майже одночасно із Франком, та одним з перших у світовій економічній думці спробував поєднати трудову теорію й теорію граничної корисності, поставивши в центрі економічного поступу людину з її психологічними мотиваціями. Вчений виділив п'ять груп потреб людини :

- 1) фізіологічні – для безпосередньої підтримки життя й почуття спадковості;
- 2) статеві;
- 3) симптоматичні інстинкти;
- 4) альтруїстичні;
- 5) потреби, що ґрунтуються на практичних інтересах.

«Мотиви й інтереси не господарського роду, – твердив М.І. Туган-Барановський, – мали особливо великий вплив на розвиток господарства».

Зокрема, великою історичною силою є релігія. Вчений зараховував її до наймогутніших сил у господарському поступі. Особливо високо вчений цінував патріотизм у системі психологічних факторів суспільного розвитку. На його думку, національність «часто являє собою крайню межу для симпатичних почувань сучасної людини».

М.І. Туган-Барановський визнавав активну дію людини, її волі, взаємодії усіх частин природи. Він дотримувався думки про те, що «людина – міра всіх речей», заперечував класову мораль, класовий інтерес, який не є критерієм доброти, істини і краси. Тому класовий підхід до суспільства вважав

неприйнятним.

Як видно з наведеного, М.І. Туган-Барановський зробив чималий внесок у гуманістичне трактування місця й ролі людини, її праці у господарському поступі. Він підняв світову і національну економічну науку на новий рівень узагальнення, виходячи з критеріїв і цінностей новітніх досягнень економічної та загальносуспільної думки.

Щодо трудової вартості він зазначав, що відповідність граничної корисності трудовій цінності є «...граничним рівнем, до якого повинна прагнути національна економіка».

«...трудова теорія цінності є головним чином, економічною теорією цінності, тоді як теорія граничної корисності є більш універсальною психологічною теорією цінності, а не конкретно економічною теорією цінності».

За теорією М.І. Туган-Барановського економічний процес складається з людської діяльності, яка спрямована на отримання матеріальних засобів для задоволення потреб. Головна теза полягає в тому, що в людській економіці людина представляє єдиний абсолютний елемент вартості. Лише людина є особистістю, суб'єктом економіки. Витрати людської праці рівноцінні витратам її людської особистості.

Отже, М.І. Туган-Барановський дістався висновку, що лише людська праця виробляє багатства. Ця концепція символізує не суб'єкт людської діяльності, а саму Людину.

М.І. Туган-Барановський є першим українським ученим, якого визнали економісти всього світу .

У своїй науковій діяльності український засновник праксеології, економіст, статистик, математик Євген Євгенович Слущкий (1880–1948) відтворював цілісну теорію граничної корисності. Він розглядав її психологічні основи, теорію діяльності, теорію цінності та корисності, теорію складної системи інтересів і основи теорії ринку. Визначним є факт, що Є.Є. Слущкий навчався в Житомирській класичній гімназії, яку закінчив в 1899 році із золотою медаллю.

До числа його найцінніших публікацій належить праця 1926 року «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», яка і стала основою у формуванні нової науки ХХ ст. під назвою праксеологія, тобто «теорією раціональних

рішень при різних комбінаціях умов», – наукою, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов. Він стверджував:

«Людську діяльність аж ніяк не можна геть чисто розкласти на кількісні взаємини точних елементів якоїсь квазімеханічної системи».

Вчений розглядав формально-праксеологічні поняття (системи, ситуації тощо), формально-праксеологічні основи економіки, зорове поле і видимий простір. Явище виконання (невиконання) і виправлення цієї системи він вважав важливим розділом прaxeології. Моделі науковця були побудовані з використанням математичного апарату.

Розроблена ним теорія раціональних рішень відшукала своє подальше втілення у працях польських дослідників та числа західних економістів-кібернетиків середини ХХ століття.

У тому ж 1926 році Є.Є. Слуцький висунув на той час нову теорію границь стохастичних функцій, на підставі якої побудував математичну теорію циклів, що виникають з випадкових причин (стаття з окресленої проблематики була розміщена у 1937 році в американському журналі «Econometrica»).

Вчений також відзначився такими здобутками: математичним обґрунтуванням принципу рівноваги попиту споживача, поєднавши граничні суб'єктивні оцінки вартості з коливанням цін і грошових доходів споживача (стаття «До теорії збалансованого бюджету споживача»); аксіоматизацією теорії ймовірностей подій та частоти подій у послідовності незалежних вибірок; теорією неповної гамма-функції та оберненої неповної бета-функції; теорією випадкових функцій. .

Ідеї Є.Є. Слуцького знайшли відображення у працях західних економістів М. Дебре, Х. Хаутекера, Дж. Хікса, Г. Шульца та інших.